

Gerhard Doerfer/Wolfram Hesch. Türkische Folklore- Texte aus Chorasán, Turcologica 38, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1998, XIV + 504 S. + 2 harita.

Sultan TULU*

Horasan'ı bir çok gezginin ziyaret etmesine karşın, 1975 yılına dek ve daha sonra, bu bölgede konuşulan Türk lehçeleri üzerine elimizde pek az malzeme vardı. Bu bölge, 1969 yılına dek Türk lehçelerinin tanınmayan grubunu oluşturmaktaydı. Bundan dolayı bu eser bize, bu bölgeden Horasandaki Türk lehçeleri ile ilgili ilk defa büyük çapta bir malzeme sunmaktadır.

Elimizdeki eser *Türkische Folklore-Texte aus Chorasán*, Göttingen, Türkoloji kürsüsünce, Prof. Doerfer ve ekibi tarafından 1973 yılında İran Horasan'ına yapılan araştırma gezisinde derlenen folklor metinlerini içermektedir. Çalışma, İran Türkolojisinde yoğun biçimde süren uzun araştırmaların bir ürünüdür. Bu gezide 24 teyp bandı kullanılmış ve bunlardan ikisi, yani Bojnurd (F. Bozkurt, *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*, doktora tezi, Göttingen 1975) ve Kal_t (S. Tulu, *Chorasantürkische Materialien aus Kalat bei Esfarayen*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1989) metinleri, doktora tezi olarak işlendiklerinden geriye kalan bantlar incelemeye alınmıştır. Burada sadece Bozkurt'un çalışmasından dördüncü metin yeniden ele alınarak işlenmiş ve kitaba dahil edilmiştir. Gezi esnasında Türkçe yanında, İran ağızlarından Tatça ve Kuçanca gereçler de derlenmiş; bunlardan sonuncusu bu kitaba ve *Chorasantürkisch 1993'e* (G. Doerfer/W. Hesch, *Chorasantürkisch, Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices*, Harrassowitzverlag, Wiesbaden 1993. Giriş: s. 3-23) dahil edilmiştir. Tatça olan metin ise Göttingen Iranistik kürsüsüne incelenmeye verilmiştir.

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Ed., Kötekli Kampüsü, Muğla

Horasan Türkçesi üzerine 1969 yılında yapılan araştırmaların başlamasıyla bu dilin sınıflandırmasıyla ilgili değişik görüşler ileri sürülmüştü. Burada ilk defa, araştırmaların sürdüğü ileri safhada, Horasan Türkçesi yerine “Horasanın Türk ağızlarından”nden bahsedilmektedir. Buna yalnız Horasan bölgesine özgü ağızlar değil, aynı zamanda Doğu’nun –“tahminen Oğuz-Özbekçesine yaklaşan lehçeleri ve nitekim Daragaz ve Lutfabad’da konuşulan Orta Oğuzca da (Azerî Türkçesi)” dahil edilmektedir. Azerî Türkleri, -Stewart’a istinaden- çok önceleri, Türkmenlerin saldırılarından korunmak üzere Horasan’a yerleşmişlerdi. Bundan ötürüdür ki, yazarlar daha önce Doerfer/Hesse 1993’de yayımlamadıkları Lutfabad’dan derlenen kelime listesini bu kitaba almışlardır (bk. s.18-23).

Eser, yedi bölümden ibaret olup en yoğun bölüm girişe ayrılmıştır (s. 3-46). Burada öncelikle, yukarıda kullanılan “Horasan Türkçesi” tanımlamasına şüpheyle yaklaşılmaktadır. Bunun gerekçesi ise şöyle gösterilmektedir:

“Ağızların bir bölümü arasındaki farklar oldukça belirgindir. En az beş grup arasında bir ayrım yapılmalıdır. (bk. G. Doerfer/W. Hesse, *Chorasantürkisch*, Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices, Harrassowitzverlag, Wiesbaden 1993, s.24). Ancak burada Özbekçenin (veya Oğuz Özbekçesinin) kuzey -ve kuzeydoğu ağızlarıyla birlikte Langar ve güneybatı ağızları üzerindeki etkisine dikkat edilmelidir. Burada Azerbaycan Türkçesinin ağızları da -en azından Kuzey Horasan’ın merkezinde-, varlığını korumaktadır. Bu durumda, “Horasan Türkleri” tanımlaması, daha çok coğrafî olarak anlaşılmalıdır, şöyle ki, “Horasan’da yaşayan Türk grupları”ndan söz etmek gerekir.” (s.3)..

Bundan hareketle, Doerfer, Horasan Türkçesinin ağızlarının (ve Türkmenistan’ın güneyindeki kimi ağızların) Türkmençe sayılmayacağını da belirtir (s. 4):

“Bazı milliyetçi Türkmenlerin “Güney Türkmenistan”ı, yani 36. enlemin kuzeyinde bulunan Doğu İran’ı kendilerine mal etmeleri yakışık almaz. Öyle ki, bu bölgede İranlı nüfus, Türklerden üç kat fazladır ve daha az Türkmen yaşamaktadır.”

Bu bağlamda, Türkmenlerin Horasan’da ortaya çıkışları eserde şöyle açıklanmaktadır:

“Ünlü Sovyet bilim adamı Pocoluevskiy’nin Horasanın Türk Lehçelerinden haberi yoktu. O, Türkmenistan’ın Türk lehçelerini kısaca “Türkmençe” olarak tanımlamış, ancak bunu da “Türkmençe” (yanlış biçimde) ve “İran sınırına yakın Türkmençe” (= Kuzey-Horasan Türkçesi) diye iki gruba ayırmıştı. Bundan dolaydır ki, bu tanımlama bütün (Kuzey-) Horasan’ı kaplayan bölge ve aynı şekilde Philologiae Turcicae Fundamenta’nın haritasına (c.I, Wiesbaden 1959) girdi. Gerçekte ise, Hazar Denizi’nin güneydoğu kıyısında, İran’ın kuzeydoğusundaki çok dar bir kıyı şeridi gerçekten Türkmençe olarak

nitelenebilir. Bu yanıltıcı bilgi daha sonra Türkiye’de yayımlanan haritalarda da devam etmiştir. Nitekim, bu da Türkmen milliyetçileri tarafından kabul görmüştür (takriben 1995).” (s. 4).

Bunun nedenini ise Doerfer, 1977 yılından beri Göttingen’de yapılan çalışmalardan haberdar olunmamasına veya onların ihmal edilmesine bağlamaktadır.

“Şimdiye dek yapılan araştırmalar” (s. 5-7), başlığı altında, araştırmalar, daha önce Chorasantürkisch (1993) de verildiğinden, burada tekrara gidilmeyip sadece “İçindekiler” kısmı kısaltılarak verilmiştir.

Fiil çekimi Türkologlar için dillerin, diyeleklerin ve ağızların ayırd edilmesinde -özellikle Oğuzca içinde- en önemli vasıtalarından biri sayıldığından, bu yöntemi Doerfer de uygulamıştır. Doerfer, dilbilimsel anlamda bugün sekiz Türk “dilini” ayırt etmektedir. Bunlarda biri olan Oğuzca şu diyeleklere ayrılır:

Batı-Oğuzca = ”Türkiye Türkçesi”, Orta -Oğuzca = “Azerî Türkçesi”, dolayısıyla “Doğu Anadolu Türkçesi”, Güney-Oğuzca = “Kaşgayca ve akraba ağızlar”, Kuzey-Oğuzca = “Türkmence” ve nitekim Doğu-Oğuzca = “Horasan Türkçesi”.

Burada daha sonra (s. 6) Horasan Türkçesinin Türkoloji için taşıdığı önem vurgulanmaktadır.

Daha sonra, S. Fazy’nin yaptığı çalışmalara geçilmiş (s. 6-7) ve onun yaptığı geziler üzerinde önemle durulmuştur. Bundan sonra “metinlerin işlenmesinde ve değerlendirilmesinde karşılaşılan güçlükler”e (s. 8-13) değinilir. Burada kaynak kişilerin teyp bandına alınan konuşmalarının hızlı konuşma v.b.den kaynaklanan anlaşılmazlıklara ve bunların nasıl giderildiğine dair bilgi verilmektedir. Burada karşılaşılan güçlükler, Halaçça derlemelerindekiyle karşılaştırılır. Daha sonra, Horasan Türkçesi (1993) adlı eserden sonra, bunun sözlüğünün hazırlama planlarından da söz edilir. Sözlükle ilgili, anılan eserdeki tüm kelime hazinesinin dikkate alınacağı ve metinlerin gözden geçirilmesiyle de bu çalışmanın genişleyeceği, dolayısıyla oradaki hataların da düzeltileceği ifade edilmektedir.

13-14. sayfalarda de “Halaçça Folklor Metinleri ile karşılaştırma” (G. Doerfer/S. Tezcan. *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden 1994) yapılmıştır. 14-17. sayfalarda *Chorasantürkisch* 1993 le ilgili düzeltmeler ve eklemeler verilmiş; coğrafi konumu kesin olmayan yerlerin düzeltisi yapılmış ve Langar’daki kaynak kişilerin kökeni ile ilgili tahmin yürütülmüştür. Burada datif -gA ekinin “Oğuz Özbekçesi” bir ek mi yoksa” Horasan Türkçesi mi olduğu soruları üzerinde durulur. Bir başka tesbit de, Horasan’ın doğu bölgesinin her şeye rağmen Doğu’yla ilgili ilginç bir bağlantı kurduğu veya onun etkisi altında kaldığıdır (Örnek, şimdiki

zaman -A-mAn veya datif eki -gA veya kata “büyük” kelimesi). Diğer yandan Lutfabad ve Daragaz’da da Azerbaycan kökenlilerin varlığına işaret edilir: Örneğin, kata yanında böhöy de kullanılmaktadır. Metinlerde çift düzlemli gramer (double grammar) özelliklerine dikkat çekilmektedir. Yani, bir metinde aynı kelime veya şekle değişik şekillerde ve çekimde rastlamak mümkündür.

18. sayfada Lutfabad’da derlenen Azerî Türkçesinin listesi verilmektedir. 24. sayfada ise, “GDZS-Listesi” ne göre daha önce Doerfer/Tezcan (1980)’de uygulanan yöntem (Gerhard Doerfer / Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, (Bibliotheca Orientalis Hungarica. 26.) 231, (1) s. D.j. Budapest (Akadémiai Kiadó), 1980) derlemeler; konuşmanın hızı, başkalarının konuşmaya karışması, doğadan kaynaklanan sesler yönünden değerlendirilerek kayıtların kalite değerleri ölçülerek 1 den 5’e kadar numaralandırılmıştır, yani kötüden en iyiye doğru. Burada Ç_r_m-Sarc_m’den metin elde edemeyişin eksikliği ve sıkıntısı da dile getirilmiştir.

“Metinlerin türü, konuları ve motiflerine genel bir bakış” başlığında metinler (s. 27-31) alfabe sırasına göre tanıtılmıştır. Daha sonra (s. 32) “bağlı oldukları ağız grubuna göre “Horasan Türkçesinin konuşulduğu bölgeler”in sınıflandırılması hakkında bilgi verilir. Horasan’da konuşulan ağızların sınıflandırılmasında karşılaşılan sorunlarda dört önemli etken gösterilmektedir. Bunlar:

1. Bir ağızdan diğer ağıza geçiş belirtileri, 2. ağızlar arasında görülen hafif ayrılıklar, 3. çift gramer fenomeni ve 4. şekillerin anlamlandırılmasında karşılaşılan güçlüklerdir.

Horasan’ın Türk lehçelerini Doerfer, (özellikle şimdiki zaman ve bildirme ekleri esasında) şimdiye dek bilinen ağızları göz önüne alarak şöyle sınıflandırır:

Kuzey-Batı = Şeyh-Teymur, Bocnurd, Asadlı, Kalat

Kuzey = Zeyarat, Şirvan, Zourom, Kuçan, Şurak, Douga’ı; aynı zamanda Nohur, Anau, Manış, Hasar; yine Lutfabad ve Daragaz’daki kaynak kişiler.

Kuzey-Doğu = Mareşk, Conk, Gucgı; ve buna yakın duran Langar¹

Güney-Doğu = Harve ‘Olya, Ruhabad, Çaram-Sarcam

Güney-Batı = Cogatay, Hokmabad, Soltanabad, Kara-Bag, Pır-Komac; (ve C. Hey’et’in belirttiği, Bam-Safiabad ve Esferayen.)

Bu sınıflandırmaya göre Kuzey-Doğu, Güney-Doğu ve Langar, Oğuz Özbekçesi’ni andıran belirgin özellikler gösterir. Lutfabad ve Daragaz’da Horasan

2 Krş. Doerfer, Gerhard. “The Turkic languages of Iran”, *The Turkic Languages*, (Hazırlayan: Lars Johanson ve Eva Csato), Routledge, London and New York, 1998, ss. 273-282. Doerfer Langar’ı bu yazısında sınıflandırmayı altıya ayırmış ve Langar’ı sonuncu gruba koymuştur.

Türkçesi yanında Azerî Türkçesi de konuşulmaktadır. Stewart'a göre, Azerbaycan Türk dil sahası, örn., Kuçan'ın güneybatısına dek uzanmaktadır. (s. 34). Doerfer bu sınıflandırmaya, aslında Amu Derya'da konuşulan ağızları da, (örn., Kır_ç), diğer deyişle Oğuz Özbekçesi'ni de (Doerfer'e göre "Özbek-Oğuzcası") dahil etmektedir. Ancak bu sınıflandırmaya netlik kazandırmak için, hala doldurulması gereken boşluklar bulunmaktadır.

Giriş, derlemelerin yapıldığı yerlerden "kaynak kişilerin listesi" (s. 36-38); İranlı araştırmacı Razmara'nın bu bölgeler hakkında verdiği verilerin alfabetik sırayla listesi (s.39-45); ve ünlü ile ünsüz seslerin *çeviri yazımlarıyla* sona erer (s.46).

İkinci bölüm (s. 47-458) metinlere, bu metinlerdeki kelimelerin açıklanmasına, çevirilere, yorum ve söz dizinlerine ayrılmıştır.

Üçüncü bölümde (s. 459-463) Kuçan'ın İranca ağızı verilmiştir İran'daki Horasanın yerel ağızlarının Türk lehçelerine etkisini veya bunun tam tersini göstermek açısından bu metnin verilmesi faydalı olmuştur.

Dördüncü Bölüm (s. 467-476) zengin bir kaynakça sunmaktadır. Buraya Türkmenistan'ın "Horasan Türkçesi" ağızlarının en önemli kaynakları da alınmış, fakat Özbek Oğuzcası kaynaklarına yer verilmemiştir (bunun için krş. Gergard Doerfer, Chorasantürkisch, TDAY-Belleten, Ankara 1977, s. 198-200). W. Ivanov ve daha eski gezi raporlarının kaynakçası Doerfer/Hesche 1993'de görülebilir. Bilgilendirici küçük makaleler de (Doerfer ve Tulu) dışarıda bırakılmıştır. Bu demektir ki, malzemelerin değerlendirilmesinde her iki kaynak da (1993 ve 1998) dikkate alınmalıdır.

Beşinci bölümde (s. 477-486) Fázsy'nin doktora tezinden (Szabolcs Fázsy, *Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt des Chorasantürkischen, Ostpersien*, doktora tezi, Zürih 1977) ilgili yerlerin fotokopisi verilmiştir. Fázsy, Bocnurd dışından bir çok derlemeler (Kuçan, Şirvan, Konbad-e Kabus'tan Türkmence) yapmış, fakat bunları yayınlamamıştı. Fázsy'nin kitabının değerini göstermek açısından bu kitabın sonuna onun tezinden dört bölüm eklenmiştir.

Altıncı bölümde (s. 487-490) Horasan'da araştırma gezisinden çekilen dört fotoğraf yer almaktadır.

Yedinci bölümde (s. 491-504) "Horasan'da konuşulan Türkçe hakkında şimdiye dek yapılan araştırmalarda görülen eksiklikler" derleme yapılan yerlerin alfabetik sırasına göre verilmiştir.

Horasan Türkçesi ile ilgili bu eserin Türkoloji için taşıdığı önemi vurgulamak için, tanıtma yazımızın sonunda Prof. Dr. Doerfer'in şu sözlerine yer vermek istiyoruz:

“1. Dil coğrafyası açısından ufkumuzu bir çok yönde, -örneğin Özbek ağızlarıyla bağlantılı olarak, genişletir. Nitekim, bazı kuzeydoğu ağızlarının (Conk, Guçgı, Mareşk, Langar) 1. ç.ş. bildirme eki -bIs, kimi Özbek ağızlarında benzerdir (örn., Karşı): Hatta Özbekçe, *-bIz ve *-mIz ağızlarını ayırd eder. Horasan Türkçesindeki öteki bildirme ekleri de, Güney-Oğuzcaya eğilim gösterir, ki bunlarda da belli leksikal denklikler v.s. görülmektedir.

2. Oğuz grubu şivelerinin çerçevesi kesinlikle genişlemiş olacaktır: Eski, üç temel şive olan Batı-, Orta-, Kuzey-Oğuzca yerine artık iç içe geçmiş beş şive vardır: Batı-, Orta-, Güney-, Doğu-, Kuzey-Oğuzca.

3. Bunun yanı sıra, bir çok eski Harezmi Türkçesi ve Çağatayca malzemeler de, Horasan Türkçesi göz önünde tutularak daha iyi açıklanabilir.

4. Eski Osmanlı edebiyatında görülen olga-bolga dilinin sırrı, Horasan Türkçesinin yardımıyla çözülebilir.

5. Nitekim karşımıza eski, sönmüş bir edebiyatın, dolayısıyla bir kültürün izleri çıkmaktadır.

Türk, özellikle de Oğuz grubu şivelerinin tarihî sürekliliği, her şeyden önce, Horasan Türkçesinin tümüyle araştırılması sonucunda ortaya çıkabilir.” (s.6)

Bütün bunlardan hareketle Horasan bölgesine yeni bir gezinin düzenlenmesi;

1. Halihazırdaki sınıflandırmayı netleştirmek;
2. Eldeki yeni verileri tasdiklemek;
3. Eksik boşlukları doldurmak üzere ilgili bölgelerde yeni metinlerin derlenmesi;
4. Farsçanın ağızlar üzerindeki etkisini araştırmak için İranistik kürsüsünden meslektaşlarla işbirliğinde bulunmanın zorunlu olduğunu düşünmekteyiz.

Her iki yazar da yorulmak bilmeden hazırlayarak sundukları bu çalışmayla, Türkolojinin Oğuzca sahasına, -daha önceki eserlerinde olduğu gibi- önemli bir eser kazandırmışlardır. Bu defa sadece dilbilimsel değil, aynı zamanda folklorik bir amaca hizmet ettiklerinden, eserin önemi daha da artmıştır. Görüleceği gibi, bölgedeki araştırmaların bir sonuca ulaşması daha sürecektir. Gerhard Doerfer, yaşarken Türkoloji alanında, özellikle İran araştırmalarının önemine ve İran’da daha kim bilir ne kadar gizli hazine bulunduğu işaret etmişti. Umarız bu alanda yapılan çalışmalar bu eseri takip eder.